



GEMAAKT OP REIS

**NEDERLANDSE JONGEREN
OP REIS IN DE
ZEVENTIENDE EEUW**

Alan Moss

Gemaakt op reis

Eigenlijk is het overal precies hetzelfde.

oma

Gemaakt op reis

Nederlandse jongeren op reis in de zeventiende eeuw

ALAN MOSS



Hilversum
Verloren
2023

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, J.E. Jurriaanse Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandtstichting, Stichting Professor van Winter Fonds en Gilles Hondius Stichting

Afbeelding op het omslag: Claude Lorrain, *Havengezicht bij zonsopgang* (ca. 1637-38). Rijksmuseum Amsterdam.

© 2023 Alan Moss
www.alanmoss.nl

Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550047

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Verantwoording	9
Woord vooraf	11
1 Itinerarium	13
1.1 Claudespiegel	13
1.2 Stand van zaken	15
1.3 Corpus	18
1.4 Theoretisch kader	20
1.5 Presentatie van de route	22
2 Vertrek	24
2.1 De educatiereis	24
2.2 Bronnen van ervaring	29
2.2.1 <i>Verre vriendschap</i>	30
2.2.2 <i>Dichter bij het vreemde</i>	30
2.2.3 <i>Brieven aan het vaderland</i>	36
2.3 Het reisverslag: een diepteboring	42
2.3.1 <i>Lezers en functies</i>	43
2.3.2 <i>Genese</i>	48
2.3.3 <i>Reisverslagen en egodocumenten</i>	59
3 Frankrijk en de Loire	63
3.1 Inleiding	63
3.2 Educatie en status	65
3.3 Beelden van Frankrijk	83
3.4 Langs de Loire	90
3.4.1 <i>'Die van de religie': protestantse bondgenoten</i>	93
3.4.2 <i>Een graad aan de universiteit</i>	105
3.4.3 <i>Een fatsoenlijke educatie</i>	113
3.4.4 <i>Meertaligheid</i>	118

4 Parijs	129
4.1 Inleiding	129
4.2 Stadsobservatie en stadsbeschrijving	132
4.2.1 <i>Zes blikken op Parijs</i>	140
4.3 Leven op stand	145
4.3.1 <i>De eerste contacten</i>	146
4.3.2 <i>Kasboeken en consumptiepatronen</i>	149
4.3.3 <i>Kleding, kunst en boeken</i>	152
4.3.4 <i>Recreatie</i>	158
4.4 'Je vous remercie': audiënties en status	165
4.4.1 <i>De koning in Versailles</i>	167
4.4.2 <i>De audiënties van Laurens Gronovius</i>	171
4.5 Conclusie	176
5 Gevaren onderweg	177
5.1 Inleiding	177
5.2 Liminaliteit en masculiniteit	178
5.3 Vrouwelijk schoon	182
5.4 Gevaarlijke routes	191
5.4.1 <i>Over de Alpen</i>	197
5.4.2 <i>Een blik in de krater</i>	202
5.4.3 <i>Dobberend op een ijsschots</i>	205
5.5 Vrouwen op reis	212
5.5.1 <i>Angstige dames op de Schelde</i>	217
5.5.2 <i>Verslagen van vrouwen</i>	220
5.6 Conclusie	223
KLEURKATERN	225
6 Italië	241
6.1 Inleiding	241
6.2 Religie, conflict en tolerantie	242
6.3 Beelden van Italië	253
6.4 Rome: katholieke confrontaties	258
6.4.1 <i>Vieren van het Heilige Jaar</i>	260
6.4.2 <i>Relieken en scepsis</i>	265
6.4.3 <i>Protestantse spot</i>	271
6.5 Florence: geschiedenis van een bekeerling	279
6.6 Conclusie	291

7 De terugweg	293
7.1 Inleiding	293
7.2 Nationale identiteit en kosmopolitisme	295
7.3 Grenservaringen in Keulen	298
7.3.1 <i>Achter de bergen</i>	300
7.3.2 <i>Geld, tijd en taal</i>	304
7.3.3 <i>Grenzen van geloof</i>	307
7.3.4 <i>De nabijheid van thuis</i>	309
7.4 Blik op het vreemde	316
7.4.1 <i>Stereotypen en nationale imago's</i>	317
7.4.2 <i>De in- en uitwendige mens</i>	327
7.4.3 <i>Tussen vreemd en vertrouwd</i>	336
7.5 Maagdenburg en Zwammerdam: oorlog en nationale trauma's	342
7.6 Bazel: geleerde herinneringen	350
7.7 Delft en Chatham: vaderlandse herinneringen	356
7.8 Conclusie	366
8 Terugkomst	368
8.1 Conclusie	368
8.2 Discussie	376
9 Bibliografie	378
10 Indices	422

VERANTWOORDING

Omwille van de leesbaarheid van de handschriftelijke bronnen die ik citeer, heb ik enkele editietechnische ingrepen gedaan. Interpunctie en woordafbrekingen zijn naar eigen inzicht aangepast en gemoderniseerd, evenals de lettervarianten <I>-<J> en <u>-<v>. Cursiveringen zijn gelijk gehouden. Interlineaire en marginale toevoegingen zijn stilzwijgend opgelost. Afkortingen zijn eveneens opgelost, op veelvoorkomende afkortingen als etc., Sta. (Santa) of UEd. (U Edele) na. Doorhalingen zijn weggelaten. Onleesbaar geworden tekst of gaten in het manuscript zijn aangegeven met <vishaken>. Redactionele opmerkingen zijn aangegeven met [vierkante haken].

Vertalingen zijn van mijn hand, tenzij anders aangegeven in de noot. Engelse en Duitse citaten zijn zonder vertaling in de hoofdtekst opgenomen. Bij citaten die volledig in het Frans of Latijn zijn geschreven, heb ik de vertaling in de hoofdtekst en het origineel in de voetnoot opgenomen. Bij meertalige citaten is het anderstalige gedeelte gecursiveerd. De vertaling van Latijnse en Franse fragmenten volgt daarna tussen vierkante haken.

In de periode die dit boek beslaat, werden in Europa twee kalenders gebruikt: de Juliaanse en Gregoriaanse kalender. De eerste stond bekend als 'Old Style' (OS) of *stilo veteri* (s.v.), de tweede als 'New Style' (NS) of *stilo novo* (s.n.). De Gregoriaanse kalender liep circa tien dagen voor op de Juliaanse. In Engeland werd tot 1752 de oudere, Juliaanse kalender gebruikt, terwijl de Republiek al was overgestapt op de Gregoriaanse stijl. Dit verschil werd soms aangegeven in de datering van brieven. De dateringen in de oude stijl zijn in dit boek stilzwijgend veranderd naar de Gregoriaanse kalender.

WOORD VOORAF

De jongeren over wie dit boek gaat werden gevormd op reis. In hun brieven, gedichten, maar vooral hun uitgebreide verslagen vertelden zij over nieuwe vergezichten en bijzondere ontmoetingen. Ook mijn promotietraject was een lange reis. Die begon in het najaar van 2012, toen ik op Erasmus in York was en in een huis woonde met internationals. Hoewel ik al jaren geen pakjesavond had gevierd, neuriede ik nu Sinterklaasliedjes mee en trakteerde ik mijn huisgenoten op taaitaai en speculaas. Of dat heimwee was of chauvinisme wist ik niet goed, maar wel dat ik vast niet de enige was die in het buitenland opeens typisch Nederlandse dingen ging doen. Die ervaring was het startschot van mijn reis, van mijn promotieonderzoek. Ik reisde van York naar een hoekkantoor in het Erasmusgebouw, waar ik twee nieuwe reisgenoten leerde kennen. Ik bezocht tientallen archieven in binnen- en buitenland, van het verlaten museumarchief van de drukkerij Plantin-Moretus in Antwerpen tot het koetshuis van landgoed Prattenburg bij Rhenen. Daarnaast mocht ik spreken op verschillende congressen, in Belfast, Helsinki en Toronto, en had ik een geweldig verblijf aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome. Tijdens de laatste maanden, gedurende de coronaperiode, schreef ik dit boek noodgedwongen thuis, waar de mooie passages in handschriften over Florence en Napels me desalniettemin in gedachte verder lieten reizen.

De afgelopen jaren werd ik omringd door fijne collega's, familie en vrienden aan wie ik hier enkele vriendelijke woorden mag wijden. Zonder hun hulp was ik op mijn reis ongetwijfeld verdoemd geraakt. In de eerste plaats wil ik mijn promotor Lotte Jensen bedanken. Zij was het die me tijdens de colleges literatuurgeschiedenis overtuigde van de schoonheid van de vroegmoderne Nederlandse letterkunde. Samen puzzelden we aan een moderne uitgave van de achttiende-eeuwse satire *De moderne Helicon* van Arend Fokke Simonsz. Dat project, uitgevoerd in het kader van de Radboud Honours Academy, liet me nadenken over de mogelijkheden van een onderzoeksmaster en een promotieonderzoek. Lotte heeft me de afgelopen jaren alle kansen en mogelijkheden gegeven om me te ontwikkelen tot een veelzijdig academicus: door me advies te geven, een congres te laten organiseren en door mijn teksten en presentaties altijd van helder en opbouwend commentaar te voorzien. Ook wil ik mijn promotor Johan Oosterman bedanken. Zijn kritische blik heeft mij veel geholpen. Waar ik af en toe dreigde te verzanden in details hield hij het grote plaatje in gedachte. Met de schrijfgroep die hij aan het begin van mijn traject organiseerde, kon ik voortvarend van start.

Aan mijn tijd aan de afdeling Nederlands ga ik de rest van mijn leven met plezier terugdenken. Dat komt vooral door de collega's die ik daar trof. In het bijzonder wil ik Lieke Ver-

heijen en Laura Hahn noemen, met wie ik een kantoor deelde en met wie ik altijd fijne gesprekken kon voeren. Voor de GSH organiseerden Lieke en ik een promovendicongres en tal van informele borrels en lunchlezingen. Samen maakten we ook een studiereis naar Edinburgh met de SVN. Het was een eer en genoeg een paranimf te mogen zijn bij haar promotie. Toen ons contract ten einde liep, ruimden Lieke en ik tijdens het meezingen van ‘Don’t cry for me Argentina’ ons kantoor leeg. Gelukkig vond ik snel nieuw onderdak in het kantoor van Paul Hulsenboom en Marten van der Meulen. Hen wil ik graag bedanken voor het warme welkom dat ik kreeg. Hoewel ik aanvankelijk van plan was om incidenteel langs te komen, had ik al snel een eigen bureau en een groot gedeelte van hun boekenkast ingepikt. Hun werklust en enthousiasme hebben ervoor gezorgd dat ik, ook in soms donkere tijden, nooit de moed opgaf. Paul wil ik ook bedanken voor de fijne samenwerking de afgelopen jaren.

Ook mijn andere collega’s in Nijmegen mogen niet ongenoemd worden gelaten. Met Lieke van Deinsen heb ik vele avonden gesproken over mijn proefschrift. Zij bedacht het idee om dit boek te structureren als een educatiereis. Ad Poirters en Hans Kienhorst wil ik bedanken voor hun eindeloze geduld in het helpen ontcijferen van slordige handschriften. Met Iris Plessius en Rick Mourits werkte ik met veel plezier samen om nieuwe GSH-activiteiten te organiseren. Sophie Reinders en Bart Verheijen kon ik altijd lastigvallen met een praatje of om te brainstormen over nieuwe onderzoeksideeën. Ook Adriaan Duiveman, Aukje van Hout, Fons Meijer, Hanneke van Asperen, Ivo Nieuwenhuis, Marieke van Egeraat en Nadine de Rue wil ik bedanken. Waar onze lunches en fijne gesprekken bij het koffieapparaat begin 2020 staakten, gingen onze online conversaties vrolijk door. Ik vond het een hele eer om deel uit te maken van zo’n hechte groep collega’s.

Tijdens archiefbezoeken en congressen ontmoette ik de afgelopen jaren vele bijzondere en behulpzame mensen. Ik kan ze onmogelijk allemaal noemen. Bij Gerrit Verhoeven kon ik terecht met brandende vragen over vroegmoderne reisverslagen. Esther van Raamsdonk, met wie ik in Helsinki toevallig aan de praat raakte, was een fijne en enthousiaste collega. Samen leverden we een artikel af voor *The Seventeenth Century*, waarop we nog steeds erg trots zijn. Ineke Huysman en Jean-Marc van Tol wil ik ook bedanken, niet op de minste plaats voor hun aanstekelijke enthousiasme voor de zeventiende eeuw. Nu ik zelf bij het Nationaal Archief werk en weet wat er allemaal komt kijken voordat een archiefstuk op tafel belandt, wil ik deze kans niet onbenut laten om ook de archiefmedewerkers te bedanken die mij door de jaren heen hebben geholpen. Zonder hun hulp was dit boek er immers nooit gekomen.

Ook wil ik mijn vrienden bedanken, die de afgelopen jaren soms met plezier en soms met lankmoedigheid verhalen over zeventiende-eeuwers hebben aangehoord. Zij zorgden voor de broodnodige afleiding, stelden goede vragen en wisten vooral ook wanneer vragen even niet gewaardeerd werden. Martijn, Bram, Marjolein, Regina, Ralf, Eva, Christopher en Laurine: dank jullie wel. Een speciaal plekje in dit dankwoord wil ik geven aan Colin, die tijdens de soms donkere coronaperiode altijd een lichtpuntje voor me was.

Ten slotte wil ik mijn ouders en mijn zusje bedanken. Zij hebben me tijdens mijn studie en promotie altijd ondersteund en aangemoedigd. Nu ik veilig thuiskom van deze lange reis halen zij opgelucht adem.

I ITINERARIUM

I.1 CLAUDESPIEGEL

In de achttiende eeuw droegen jonge elitereizigers een spiegel mee op zak. Zo'n Claudespiegel of *miroir noir* was klein van stuk, had een donkere ondergrond en een ietwat gebold glas. Wanneer reizigers een blik in deze speciale spiegel wierpen, werd hun achtergrond gevormd tot een breed panorama met grote lijnen en zachte tinten. De spiegel was aanvankelijk een hulpmiddel voor kunstenaars om de stijl van de Franse landschapsschilder Claude Lorrain (1600-82) te imiteren, die furore had gemaakt met zijn warme, aansprekende vergezichten. Het werd echter al gauw populair bij jonge reizigers die op hun rondreis door Italië het mediterrane landschap wilden omtoveren tot een kunstwerk. Zij keerden een ruïne de rug toe, tuurden de spiegel in en zagen zichzelf op het doek van de Franse grootmeester. Zo kleurden zij het buitenland naar eigen smaak en inzicht in.¹ De Claudespiegel werd pas in het laatste kwart van de achttiende eeuw een hebbeding. Op de paklijsten van jongeren een eeuw eerder kwam het nog niet voor. Het reisjournaal van een anonieme Amsterdammer uit 1677 lijkt zelfs een tegengestelde mentaliteit te benadrukken. Het ging juist om waarheidsvinding en precisie. Hij raadde de reiziger aan om voetmaten, landkaarten, een verrekijker en kompas, een meetlat en “een gecouleert smal lint van eenigen vademmen lang” in te pakken om zo overal de juiste hoogte, dikte en afstand te kunnen meten.² Alleen zo kon hij een accuraat beeld schetsen van zijn educatiereis, zijn lange en dure trektocht door Europa.

Ondanks al deze verrekijkers en gekleurde meetlinten presenteerden zeventiende-eeuwse educatiereizigers verre van een neutrale weergave van hun tocht. Hun reis was een vormende ervaring, een manier voor een jonge man van stand om zich aan het einde van zijn studietijd onder te dompelen in de andere culturen en gebruiken die Europa rijk was. Eenmaal teruggekeerd in de Nederlandse Republiek, klaar om de eerste stappen van zijn carrière te zetten, kon hij leunen op een flinke portie kennis, ervaring en wereldwijsheid. In de tientallen reisjournalen die zijn overgeleverd, kleurden reizigers hun ervaringen, observaties en educatieve vorderingen in. Dat materiaal varieert van duimendikke, gekalligrafeerde manuscripten tot haastig volgeschreven velletjes papier. Het zijn feitelijke logboeken met afgelegde mijlen en gemaakte kosten, maar ook persoonlijke journalen vol begeesting, scherpe anekdotes

1 Maillet 2005, 111-150.

2 *Reize door Duitsland na Italien 1677-1679*, f. IV.



AFB. I Kopie naar Thomas Gainsborough, *Tekening van een man met een Claudeglas*. Yale Center for British Art, Paul Mellon Collection.

en schampere opmerkingen. In al die verhalen boden reizigers hun perspectief op het buitenland. Soms ging het echter om trucage, wanneer een ruzie of romantische affaire onder het tapijt werd geschoven om de lezers van het journaal, bezorgde ouders en familie, geen argwaan te geven. Vaak werd het journaal op subtielere wijze ingekleurd. Tijdens zijn confrontaties met het vreemde werd een jonge reiziger gedwongen om ook het vertrouwde te heroverwegen. Katholieke gebruiken en Franse en Italiaanse gewoontes lieten hem nadenken over zijn eigen, vertrouwde ideeën over vaderland en geloof. Wat betekende het om Nederlander te zijn? Wat moest hij als protestant hiervan vinden? Als antwoord kon hij andere gebruiken met goedkeuring en waardering omarmen. Of hij kon ze weghonen en tot het besef komen dat eigen land en geloof superieur waren. De reis zette hoe dan ook aan tot nadenken.

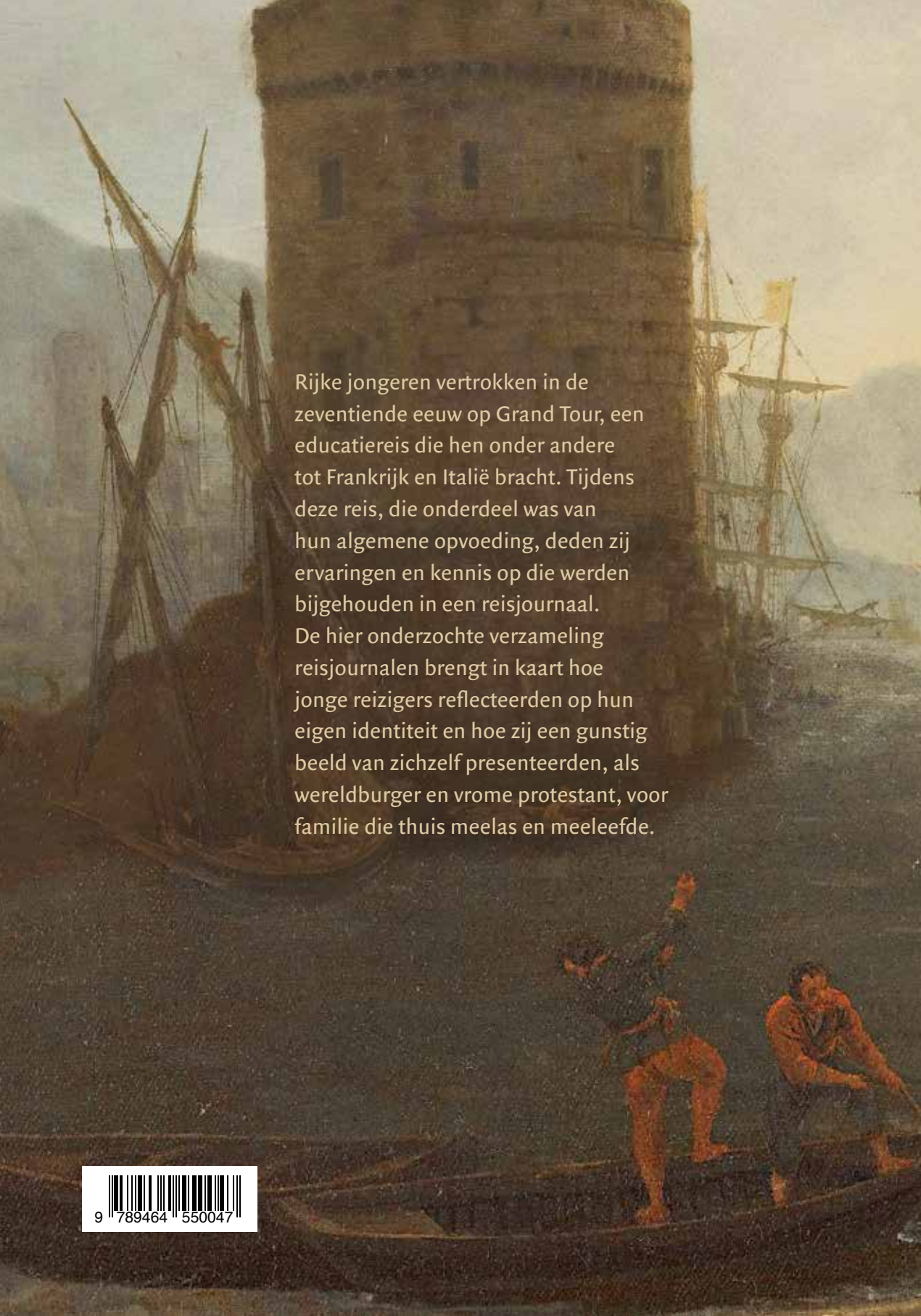
Reisverslagen zijn de beste bronnen om deze overwegingen te laten zien en te bestuderen. Ze fungeren als spiegel, als Claudeglas. We zien het buitenland weerkaatst, maar wel met het vervormende filter van de jonge reiziger. Dat filter stelt ons in staat om vragen te stellen over de diverse manieren waarop een reiziger zichzelf presenteerde, zowel voor zichzelf als voor familie die op de achtergrond meelas en meeleeft. Identiteit is complex, veelvormig en overlappend. Om die reden richt ik me in dit boek op een vijftal aspecten waarover reizigers vaker kwamen te spreken in hun journalen. Hoe reflecteerden jonge Nederlanders op educatiereis op hun educatieve vorderingen, sociaal-maatschappelijke positie, masculiniteit, geloofsovertuigingen en band met het thuisland? Om antwoord te krijgen op deze vragen bestudeer ik hun verslaglegging als Claudespiegel, met zijn vervormende panorama, zachte tinten en een jonge zeventiende-eeuwer die met zijn rug naar een Romeinse ruïne gekeerd wat vertwijfeld het glas inkijkt. Het reisverslag is geen bron van objectieve observaties, maar een instrument waarmee een reiziger zichzelf presenteerde.

I.2 STAND VAN ZAKEN

De Europese educatiereis is al decennialang een populair onderzoeksthema. Met name de Britse grand tour kent sinds de jaren vijftig een gestage stroom aan wetenschappelijke publicaties, bloemlezingen en rijkelijk geïllustreerde koffietafelboeken. In hun beeldbepalende studies maakten onder anderen John Stoye, Geoffrey Trease en Christopher Hibbert diepgravende historische analyses van de verschillende facetten van de Britse elitereis.³ Reisbeschrijvingen werden vaak met veel kleur aan het papier toevertrouwd, waarbij de alledaagse, soms grijze werkelijkheid het moest afleggen tegen smakelijke anekdotes over piraten, courtisanes en weelde. Tegengeluid op dit type verhalende, soms nostalgisch aandoende beschouwingen zijn studies die de educatiereis kwantitatief duiden of plaatsen als schakel in de vroegmoderne reisgeschiedenis.⁴ Deze tweedeling vraagt om een synthese, waarbij evenveel aandacht wordt geschonken aan de rijkheid van het materiaal als aan brede lijnen en historische dwarsverbanden.

3 Zie voor deze klassieke Engelse studies: Kirby 1952; Stoye 1952; Trease 1967; Burgess en Haskell 1967; Hibbert 1969; Black 1985. Latere studies met hetzelfde verhalende kaliber zijn onder andere: Redford 1996; Mączak 2001; Black 2003a; Black 2003b.

4 Zie voor het onderzoek naar reisevoluties onder andere: Towner 1985, 293-333; Verhoeven 2009a.

The background of the page is a painting of a harbor scene. A large, cylindrical stone tower stands prominently in the center. To the left, a three-masted sailing ship is docked. To the right, another sailing ship is visible. In the foreground, two figures are on a boat or pier; one is standing and gesturing, while the other is sitting. The overall atmosphere is historical and somewhat somber.

Rijke jongeren vertrokken in de zeventiende eeuw op Grand Tour, een educatiereis die hen onder andere tot Frankrijk en Italië bracht. Tijdens deze reis, die onderdeel was van hun algemene opvoeding, deden zij ervaringen en kennis op die werden bijgehouden in een reisjournaal. De hier onderzochte verzameling reisjournalen brengt in kaart hoe jonge reizigers reflecteerden op hun eigen identiteit en hoe zij een gunstig beeld van zichzelf presenteerden, als wereldburger en vrome protestant, voor familie die thuis meelas en meeleefde.



9 789464 550047